

Μακεδονικά

Τόμ. 35 (2006)

**Απεικονίσεις κοσμικών κτιρίων σε φορητές
εικόνες του 17ου – 18ου αιώνα από το Άγιον
Όρος [M. TSIAPALIS, The dipiction of buildings in
postable icons of the 17th-18th century]**

Μαρίζα Τσιάπαλη

doi: [10.12681/makedonika.7](https://doi.org/10.12681/makedonika.7)

Copyright © 2014, Μαρίζα Τσιάπαλη

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Τσιάπαλη Μ. (2011). Απεικονίσεις κοσμικών κτιρίων σε φορητές εικόνες του 17ου – 18ου αιώνα από το Άγιον Όρος [M. TSIAPALIS, The dipiction of buildings in postable icons of the 17th-18th century]. *Μακεδονικά*, 35, 141-161.
<https://doi.org/10.12681/makedonika.7>

ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΕΙΣ ΚΟΣΜΙΚΩΝ ΚΤΙΡΙΩΝ ΣΕ ΦΟΡΗΤΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΟΥ 17ου-18ου ΑΙΩΝΑ ΑΠΟ ΤΟ ΑΓΙΟΝ ΟΡΟΣ

Ένας σημαντικός τομέας της βυζαντινής αρχιτεκτονικής είναι αυτός της οικιστικής ή «κοσμικής» αρχιτεκτονικής, που μάς παρέχει πληροφορίες για την καθημερινή ζωή του πληθυσμού. Η έρευνα συνήθως εστιάζεται στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, με αποτέλεσμα οι γνώσεις μας να είναι αρκετά πενιχρές και αποσπασματικές όσον αφορά στα σπίτια και τα δημόσια κτίρια της βυζαντινής εποχής. Τα στοιχεία που έχουμε για την αστική αρχιτεκτονική εμπλουτίζονται όσο προχωρούμε στα μεταβυζαντινά χρόνια, αφού πληθαίνουν τα σωζόμενα οικήματα. Πολύτιμες αν και έμμεσες πληροφορίες αντλούμε από πίνακες και φορητές εικόνες, στα οποία συχνά παριστάνονται μεμονωμένα κτίρια ή και ολόκληρες πόλεις που παλαιώνουν τις συνθέσεις. Θα αναφερθούμε σε οικοδομήματα που απεικονίζονται σε φορητές εικόνες που ανήκουν σε μονές του Αγίου Όρους και χρονολογούνται τον 17ο-18ο αιώνα, προσπαθώντας να διαπιστώσουμε σε ποιο βαθμό αυτές οι παραστάσεις ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα¹.

Τα κτίρια που απεικονίζονται συνήθως σε φορητές εικόνες είναι ογκώδη, διώροφα ή τριώροφα. Συχνά η πρόσοψή τους παρουσιάζει σχεδόν φρουριακό χαρακτήρα ή φέρουν ψηλά ανοίγματα και πύλες.

Στην εικόνα της Φιλοξενίας του Αβραάμ (Εικ. 1) από το καθολικό της Μονής Ξηροποτάμου, που χρονολογείται τον 17ο αιώνα, το διώροφο κτίριο στα αριστερά φέρει ημικυκλική ψηλή πύλη, που στέφεται με ανθέμιο και εξώστη, ενώ στο δεύτερο όροφο ανοίγεται ορθογώνιο παράθυρο με διάτρητο κιγκλίδωμα. Η στέγη του, δίριχτη, σχηματίζει αέτωμα στην πρόσοψη. Αντίθετα, το κτίριο στα δεξιά είναι πολυώροφο, επιβλητικό, με ανοίγματα που φέρουν αετωματική απόληξη και ψηλές πύλες που κοσμούνται με κιονόκρανα και διάτρητα κιγκλιδώματα.

Πιο λιτά είναι τα οικοδομήματα που απεικονίζονται στην εικόνα του Γενεσίου του Προδρόμου (Εικ. 2) και του Μυστικού Δείπνου από την ίδια Μονή (Εικ. 3), οι οποίες χρονολογούνται κι αυτές τον 17ο αιώνα. Φέρουν μικρά και μεγάλα ημικυκλικά και ορθογώνια ανοίγματα, που κοσμούνται με ελικοειδή

1. Στην παρούσα εργασία γίνεται αναφορά σε εικόνες από Μονές του Αγίου Όρους, οι οποίες προέρχονται από το αρχείο της 10ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Ευχαριστώ τον διευθυντή της 10ης ΕΒΑ κ. Ι. Ταβλάκη για την παραχώρηση του υλικού. Στις καρτέλες καταγραφής των εικόνων δεν αναφέρεται το όνομα του ζωγράφου ή του εργαστηρίου που τις φιλοτέχνησε, ούτε το ακριβές έτος ιστόρησής τους.

και ορθογώνια σχήματα. Παρόμοια αρχιτεκτονικά στοιχεία διακρίνουμε στα ψηλά, με μνημειακό χαρακτήρα κτίρια, που πλαισιώνουν τη σκηνή της Πεντηκοστής στις φορητές εικόνες του 17ου αιώνα, που προέρχονται από το παρεκκλήσι του Αγίου Ιωάσαφ της Μονής Καρακάλλου (Εικ. 4) και από το παρεκκλήσι του Αγίου Μιχαήλ Συνάδων της Μονής Μεγίστης Λαύρας (Εικ. 5)².

Τα ίδια κατά βάση αρχιτεκτονικά και διακοσμητικά στοιχεία φέρουν τα κτίρια που απεικονίζονται σε εικόνες, οι οποίες φιλοτεχνήθηκαν τον 18ο αιώνα. Στην εικόνα του Ευαγγελισμού, που βρίσκεται στο εικονοφυλάκιο της Μονής Καρακάλλου (Εικ. 6), τα κτίρια έχουν μικρά και μεγάλα τοξωτά ανοίγματα, ενώ καλύπτονται με δίρριχτες στέγες, που απολήγουν σε αέτωμα στην πρόσοψη. Πιο κυβικά, με ορθογώνια ανοίγματα είναι τα οικοδομήματα που παριστάνονται στο βάθος της εικόνας της Γενεσίου της Θεοτόκου, που προέρχεται από το καθολικό της ίδιας Μονής (Εικ. 7). Εδώ, το αριστερό έχει και εξώστη, που στηρίζεται σε κιλλίβαντες και φέρει κιγκλίδωμα διακοσμημένο με ρομβοειδές σχέδιο.

Στην εικόνα της Αποτομής του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου από το Κυριακό της Σκήτης της Αγίας Άννης (Εικ. 8) παριστάνεται σε πρώτο επίπεδο πύργος με ένα ορθογώνιο σιδερόφρακτο παράθυρο στην μπροστινή πλευρά του. Το άνω μέρος του παραθύρου κοσμεύεται με την ανάγλυφη κεφαλή μιας μορφής, ενώ περιμετρικά και στις πλαϊνές πλευρές του πύργου υπάρχουν ανθεμωτά και ελικοειδή σχέδια. Ο ίδιος διακοσμητικός χαρακτήρας υπάρχει και στα τείχη με τις επάλξεις, που φέρουν μονόλοβα ή δίλοβα τοξωτά ανοίγματα.

Διαφοροποίηση στην απόδοση των κτιρίων παρατηρείται σε έργα ζωγράφων που έχουν επηρεαστεί από το δυτικό καλλιτεχνικό ρεύμα. Αναφέρουμε ενδεικτικά την εικόνα της Παναγίας του Αγίου Σεργίου, που προέρχεται από το παρεκκλήσι του Αγίου Μιχαήλ Συνάδων της Μονής Μεγίστης Λαύρας και χρονολογείται τον 17ο αιώνα (Εικ. 9). Προοπτικά αποδοσμένα κτίρια, που την πρόσοψή τους περιτρέχουν κυματιστές ταινίες, φέρουν κυκλικά μετάλλια, τρίλοβα παράθυρα, που απολήγουν σε οξυκόρυφα τόξα και ορθογώνιες ή τετράγωνες πύλες, που φράζονται στο άνω μέρος τους με ρομβοειδή διάτρητα κιγκλιδώματα.

Έντονο δυτικό χαρακτήρα παρουσιάζουν έργα που δεν προέρχονται από μονές του Αγίου Όρους, όπως εικόνες του Εμμανουήλ Τζάνε³, του Θεόδωρου

2. Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα της ίδιας αρχιτεκτονικής μορφής αποτελούν και τα κτίρια που απεικονίζονται στην εικόνα του Βενέδικτου Εμποριού «Η παραβολή του ασώτου» (αρχές 17ου αιώνα), που ανήκει στη συλλογή της Ελληνικής Αδελφότητας της Βενετίας (Ν. Τσελέντη-Παπαδοπούλου, *Οι Εικόνες της Ελληνικής Αδελφότητας της Βενετίας από το 16ο ως το πρώτο μισό του 20ού αιώνα, Αρχαική Τεκμηρίωση*, Αθήνα 2002, σ.166, πίν.40).

3. Αναφέρουμε την εικόνα του Ευαγγελισμού του Εμμανουήλ Τζάνε (1678) [*Μυστήριο Μέρα και Παράδοξον*, Αθήνα 2001, σσ. 128-9, πίν. 23 (στο εξής: *Μυστήριο*)].

Πουλάκη⁴, του Μιχαήλ Ντζέ⁵.

Υπάρχουν όμως και κάποιοι ζωγράφοι που απεικονίζουν στις εικόνες τους κτίρια, τα οποία μοιάζουν να μην ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα. Έτσι, στην εικόνα του Μυστικού Δείπνου του 17ου αιώνα από το παρεκκλήσι του Προδρόμου της Μονής Κουτλουμουσίου (Εικ. 10) παριστάνεται στα αριστερά ένα οικοδόμημα που στο κέντρο του φέρει άνοιγμα ψηλό ως τη δίριχτη στέγη του, ενώ στους πλαϊνούς τοίχους υπάρχουν ελικοειδείς αποφύσεις που εναλλάσσονται με βαθμιδωτά τοποθετημένους δόμους. Το κτίριο αυτό δε φαίνεται να είναι λειτουργικό και στο ίδιο συμπέρασμα όσον αφορά στη χρησιμότητά του καταλήγει κανείς αν εξετάσει και το κτίριο στα δεξιά της εικόνας, το οποίο φέρει κιβώριο στον εξώστη.

Στην εικόνα με θέμα «Ο Χριστός διδάσκων ἐν τῷ ἱερῷ» της ίδιας εποχής από το εικονοφυλάκιο της Μονής Διονυσίου (Εικ. 11), το μικρό καμαροσκέπαστο κτίριο που φέρει στην πρόσοψή του δυο τοξωτά ανοίγματα, τα οποία χωρίζονται με κιονίσκους, μοιάζει να αιωρείται, καθώς στηρίζεται στην προέκταση των πλαϊνών τοίχων ενός υπερυψωμένου ισογείου, που απολήγουν σε ελικοειδές κόσμημα.

Κατά ανάλογο τρόπο προεκτείνεται οριζόντια η επίπεδη στέγη ενός ψηλού κτιρίου, με αποτέλεσμα να φαίνονται τα ζευκτά της, στην εικόνα της Γενεσίου Θεοτόκου του 18ου αιώνα από το παρεκκλήσι του Αγίου Μιχαήλ Συνάδων της Μονής Μεγίστης Λαύρας (Εικ. 12), ενώ κάθετα υψώνονται πάνω από τη στέγη οι πλαϊνοί πεσσοί της εισόδου στο κτίριο που βρίσκεται πίσω από τον ευαγγελιστή Λουκά στην εικόνα των Αγίων Χαρίτων και Σάββα, που προέρχεται από την ίδια μονή (18ος αιώνας) (Εικ. 13). Στην εικόνα των Εισοδίων της Θεοτόκου του 18ου αιώνα από το Κυριακό της Σκήτης της Αγίας Άννης (Εικ. 14) ο ζωγράφος αποδίδει με αφαιρετικό τρόπο ένα ορθογώνιο κιονοστήριχο οικοδόμημα, που στέφεται με κιγκλίδωμα και απολήγει σε τρούλο.

Ενδιαφέρον προκαλεί η απεικόνιση πόλεων σε φορητές εικόνες. Ως επί το πλείστον τα κτίρια είναι ψηλά, με περισσότερους του ενός ορόφους, με μικρά ορθογώνια παράθυρα και τοξωτές πύλες εισόδου. Οι όψεις τους είναι αδιακόσμητες, χωρίς εξώστες. Οι στέγες ποικίλλουν: μπορεί να είναι θόλοι, οξυκόρυφα τρίγωνα ή δίριχτες με αετωματική απόληξη. Αναφέρουμε ενδεικτικά

4. Όπως οι εικόνες του Ευαγγελισμού του Θεόδωρου Πουλάκη που βρίσκονται στη συλλογή Παϊδούση και στη Μονή Αγίου Νικολάου, καθώς και μια άλλη εικόνα του ιδίου με θέμα «Ο Ίωσήφ ἐν Αἴγυπτῳ ἀπειπολούμενος τῷ Πεντεφρῇ», που βρίσκεται στη συλλογή Ι. Καντατζόγλου στην Αθήνα. Όλες χρονολογούνται τον 17ο αιώνα (Ι. Ρηγόπουλος, *Ὁ ἀγιογράφος Θεόδωρος Πουλάκης καὶ ἡ φλαμανδική χαλκογραφία*, Ἀθήναι 1979, πίν. 128, 129 καὶ 14 ἀντίστοιχα).

5. Ενδεικτική για τα περίτεχνα αναγεννησιακά κτίρια είναι η εικόνα του Ευαγγελισμού του Μιχαήλ Ντζέ (1723) (*Μυστήριον*, ό.π., σσ. 130-1, πίν. 24).

τρεις εικόνες που προέρχονται από τη Μονή Ιβήρων και χρονολογούνται τον 18ο αιώνα: την εικόνα της Κοίμησης της Θεοτόκου (Εικ. 15), της Έγερσης του Λαζάρου (1768) (Εικ. 16) και της Υπαπαντής (α' μισό 18ου αιώνα) (Εικ. 17). Στα κτίρια της τελευταίας εικόνας υπάρχουν ίχνη λιτής διακόσμησης: κίονες και μέταλλα στην πρόσοψη, μνημειακές θύρες εισόδου με αετωματικό υπέρθυρο. Ο διακοσμητικός χαρακτήρας γίνεται εντονότερος στις προσόψεις των κτιρίων της πόλης που απλώνεται πίσω από τους αγίους Μακκαβαίους, Ελεάζαρ και Σολομονή στην εικόνα από το Κυριακό της Σκήτης της Αγίας Άννης (18ος αιώνας) (Εικ. 18), οι οποίες κοσμούνται με ελικοειδή και ανθεμωτά σχέδια. Παράλληλα, τα κτίρια είναι περισσότερο διάτρητα και ελαφρά, με τοξοστοιχίες, δίλοβα παράθυρα, ψηλές τοξωτές και ορθογώνιες πύλες.

Παρόμοιες απεικονίσεις πόλεων συναντούμε σε εικόνες του 17ου αιώνα, που δεν προέρχονται από το Άγιον Όρος⁶.

Ολοκληρώνοντας την αναφορά στα οικοδομήματα που απεικονίζονται σε φορητές εικόνες του Αγίου Όρους, διαπιστώνουμε ότι υπάρχει μια πολυμορφία τόσο στην παράσταση μεμονωμένων κτιρίων όσο και ολόκληρων πόλεων. Στη συνέχεια θα προσπαθήσουμε να εξετάσουμε αν τα συγκεκριμένα κτίρια αναπαριστούν πραγματικά οικοδομήματα της εποχής, αν δηλαδή οι ζωγράφοι έχουν ως πρότυπό τους σε μικρό ή σε μεγάλο βαθμό τα κτίρια που βλέπουν στην καθημερινή τους ζωή ή απεικονίζουν κάποια που αποτελούν αποκλήματα της προσωπικής τους έμπνευσης και φαντασίας.

Στις μέρες μας σώζονται λίγα δείγματα της αστικής αρχιτεκτονικής από τον 17ο ως τον 19ο αιώνα είτε λόγω των καταστροφών που υπέστησαν οι πόλεις κατά τη μακροαίωνα τουρκική κατάκτηση είτε λόγω της σύγχρονης μη έγκαιρης επέμβασης και διάσωσής τους.

Κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας ήταν σε ισχύ το νομικό έργο «Πρόχειρον Νόμων» ή «Εξαβίβλος» του Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου, το οποίο περιείχε διατάξεις που αφορούσαν σε οικοδομικούς περιορισμούς⁷. Από απο-

6. Όπως για παράδειγμα η απεικόνιση της πόλης Ιερουσαλήμ στην εικόνα της Σταύρωσης του Γεωργίου Μαργαζίνη (17ος αιώνας) και της πόλης της Σαμάρειας Συχάρ, η οποία απεικονίζεται στην εικόνα του Εμμανουήλ Τζάνε «Η Συνάντηση του Χριστού με τη Σαμαρείτιδα» (1689). Στην εικόνα με θέμα «Η παραβολή του Τελώνου και του Φαρισαίου» (αρχές 17ου αιώνα) που αποδίδεται στον Βενέδικτο Εμποριό, παριστάνεται η πόλη της Ιερουσαλήμ, που περιβάλλεται από τείχος (Τσελέντη-Παπαδοπούλου, *ό.π.*, πίν. 77, 61 και 39 αντίστοιχα). Ο Θεόδωρος Πουλάκης απεικονίζει την Ιερουσαλήμ στην εικόνα του «Η Μέλλουσα Κρίσις» (17ος αιώνας) (Ρηγόπουλος, *ό.π.*, σσ. 77-88, πίν. 111). Στην εικόνα των Τριών Ιεραρχών (1653) από τη Μονή Παλαιοκαστρίτσας στην Κέρκυρα ο ανώνυμος ζωγράφος απεικονίζει την ομώνυμη πόλη [*Ο Περίπλους των Εικόνων, Κέρκυρα 14ος-18ος αιώνας*, Αθήνα 1994, σσ.134-5, πίν. 28 (στο εξής: *Περίπλους*)].

7. Η πρώτη χειρόγραφη έκδοση της Εξαβίβλου κυκλοφόρησε το 1345. Αποτέλεσε την κύρια πηγή του βυζαντινού αστικού δικαίου και περιελάμβανε νομοθετήματα πολλών αυτοκρατόρων ακόμη από τον 6ο αιώνα μ.Χ. Διαδόθηκε στη Δύση και επηρέασε το δίκαιο των βαλκανικών

γραφές του 1455 προκύπτει ότι οι οικοδομές δεν ξεπερνούσαν συνήθως τους δυο ορόφους. Τον ίδιο κανονισμό συναντούμε και σε διάταγμα του 1559, που ίσως αφορούσε μόνο στην Κωνσταντινούπολη. Μεταγενέστερο διάταγμα του 1725 όριζε για τους μουσουλμάνους επιτρεπόμενο ύψος οικοδομών τα 9 μέτρα, ενώ για τους μη μουσουλμάνους τα 7 μέτρα⁸.

Σήμερα, σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας σώζονται λείψανα από τα πιο αντιπροσωπευτικά δείγματα αρχοντικών. Τα χαρακτηριστικά τους είναι σε γενικές γραμμές όμοια –με επιμέρους τοπικές παραλλαγές– στη Μακεδονία, τη Θράκη, την Ήπειρο, τη Θεσσαλία, τη Στερεά Ελλάδα, ακόμη και την Πελοπόννησο και διαπιστώνουμε ότι διακρίνονται από τη βυζαντινή περίοδο μέχρι την εποχή της τουρκικής κατάκτησης⁹.

Τα αρχοντικά της υστεροβυζαντινής εποχής έχουν πυργοειδή διαμόρφωση με μικρά τοξωτά παράθυρα και αμυντικές σχισμές συμμετρικά στην είσοδο. Στο Μυστρά συναντούμε τη μορφή του οχυρωμένου πύργου κατοικίας, όπου στο ισόγειο ήταν οι αποθήκες, στον πρώτο όροφο η είσοδος και στους υπόλοιπους τα δωμάτια. Σε μια εξελικτική τους βαθμίδα διατηρούν ακέραιο τον πύργο στην άκρη της κατοικίας και προσθέτουν διώροφο οίκημα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το αρχοντικό στα βόρεια της εκκλησίας του Αγίου Νικολάου, κτίσμα του 13ου-15ου αιώνα. Διακρίνεται εξώστης με προεξοχή στον όροφο του πύργου, διαβατικό, η οροφή του οποίου λειτουργεί ως ηλιακός και τοξικές θυρίδες¹⁰ (Εικ. 19). Αναφέρουμε επίσης άλλα δυο αρχοντικά, το λεγόμενο «σπίτι του Λάσκαρη» μεταξύ Μητροπόλεως και Περιβλέπτου και το αποκαλούμενο «σπίτι του Φραγκόπουλου» (αρχές 15ου αιώνα) μεταξύ Περιβλέπτου και Παντάνασσας, που έχουν ηλιακό σε προεξοχή. Τα χαμηλότερα τμήματα των ορόφων τους προορίζονταν για βοηθητικές χρήσεις¹¹ (Εικ. 20).

Την εποχή της τουρκοκρατίας οι όψεις των σπιτιών έχουν μια αυστηρή κλειστή εξωτερικά οργάνωση, η οποία εξασφάλιζε τον υπόδουλο Έλληνα από την αυθαίρετη επέμβαση του δυνάστη, ενώ αντίστοιχα η ανοιχτή εσωτερικά του σπιτιού αυλή του έδινε την ψευδαίσθηση κάποιας ελευθερίας. Μάλιστα, σε αρχοντικά της Σιάτιστας και των Αμπελακίων επιβιώνει η διαμόρφωση του γωνιακού πύργου για αμυντικούς σκοπούς¹². Φρουριακό χαρακτήρα

λαών (Β. Τουρπτόγλου-Στεφανίδου, *Περίγραμμα Βυζαντινών Οικοδομικών Περιορισμών*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 28, 138).

8. *Ο.π.*, σ. 309.

9. Ν. Μουτσόπουλος, *Μαθήματα Αρχιτεκτονικής Μορφολογίας. Μακεδονική Αρχιτεκτονική. Συμβολή εις την μελέτην της Ἑλληνικῆς Οἰκίας*, Θεσσαλονίκη 1971, σσ. 30-41.

10. Βλέπε σχετικά Ὁρλάνδος, «Τὰ ἀστικά σπίτια τοῦ Μυστρά», *Ἀρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος Γ'* (1937) 86, εικ. 75 (στο εξής: «Μυστράς»). Μουτσόπουλος, *ό.π.*, σ. 55, εικ. 32 και Τουρπτόγλου-Στεφανίδου, *ό.π.*, σ. 424, εικ. 47α.

11. Τουρπτόγλου-Στεφανίδου, *ό.π.*, σ. 423, εικ. 46 γ, δ.

12. Μουτσόπουλος, *ό.π.*, σ. 330.

έχουν συχνά και τα σπίτια της Χαλκιδικής, στοιχείο οικείο που επιβιώνει από τους μεμονωμένους οχυρούς πύργους, οι οποίοι είναι διάσπαρτοι στον χώρο από τη βυζαντινή εποχή και χρησίμευαν άλλοτε ως παρατηρητήρια ή κατοικίες και άλλοτε για την προστασία των κολίγων και των αρσανάδων των μονών του Αγίου Όρους¹³.

Η φρουριακή διάθρωση εξακολουθεί να υφίσταται γενικά στο λιθόκτιστο ισόγειο του σπιτιού, με μικρά ή χωρίς ανοίγματα και με μια δίφυλλη εξώθυρα, που οδηγεί στην εσωτερική αυλή. Υπάρχουν οι βοηθητικοί χώροι και το κλιμακοστάσιο που οδηγεί στον ημιώροφο (μετζοπάτωμα). Στα σπίτια της Άρτας και των Ιωαννίνων, στο ισόγειο προς το μέρος της αυλής, ανοίγονται συνήθως ψηλές ημικυκλικές πύλες ή συχνά υπάρχει τοξοστοιχία για τη στήριξη του δαπέδου του υπερκείμενου ορόφου¹⁴. Επίσης, χαρακτηριστική είναι η λιθόκτιστη διπλή κλίμακα που στηρίζεται σε καμάρες μιας τομής τετάρτου κύκλου στην αρχή και μιας ημικυκλικής στο μέσο¹⁵ (Εικ. 21).

Ο ημιώροφος συναντάται στα σπίτια της Ηπείρου, όπου υπάρχουν δωμάτια υπηρεσίας και το γραφείο του οικοδεσπότη¹⁶, στα αρχοντικά της Σιάτιστας, όπου εδώ βρίσκεται ο ηλιακός¹⁷ και στα Αμπελάκια, όπου το μετζοπάτωμα προοριζόταν για χειμωνιάτικη διαμονή¹⁸.

Ο όροφος είναι μια κατασκευή από ελαφρύτερα υλικά¹⁹, έχει μια ή δυο σειρές παραθύρων και εδώ υπάρχουν οι οντάδες (δωμάτια), τα «σαχνισιά»²⁰ και ο ηλιακός²¹. Στα αρχοντικά της Καστοριάς (Εικ. 22), συχνά στις άκρες

13. Ο.π., σσ. 364-396.

14. Α. Ζάχος, «Αρχιτεκτονικά Σημειώματα. Ίωάννινα», *Ήπειρωτικά Χρονικά* 3 (1928), πίν. 8 και *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική. Γιάννινα*, «Μέλισσα», Αθήνα 1988, σσ. 28-29, πίν. 41, 42.

15. Ζάχος, ό.π., σ. 304, πίν. 5, 6 και Α. Όρλάνδος, «Βυζαντινά Μνημεία της Άρτας», *Αρχαίον Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος Β'*, τχ. 2 (1936) 181-194 (στο εξής: «Άρτα»).

16. Ζάχος, ό.π., σσ. 289-306.

17. Μουτσόπουλος, ό.π., σσ. 250-293.

18. Ο.π., σσ. 315-359.

19. Το βασικό οικοδομικό υλικό της τοιχοποιίας ήταν η μαλακή πέτρα και παρεμβάλλονταν ξυλοδεσιές. Στο ισόγειο δεν υπήρχε εξωτερικό κονίαμα. Η τοιχοποιία του ορόφου και τα εσωτερικά χωρίσματα γίνονταν με «τσατμάδες», ένα κονίαμα που αποτελούνταν από λάσπη με άχυρο ή λινάρι ή ασβέστη με ψιλοκομμένο άχυρο βίκου και σπάνια με αμμοκονίαμα, Μουτσόπουλος, ό.π., σσ. 173-178. Σε πολλά αρχοντικά της Καστοριάς συναντάται και δεύτερος όροφος, ο οποίος ήταν χτισμένος με ασβεστοχρισμένο τσατμά και η στέγη του παρουσίαζε έντονο γείσωμα. Ο.π., σσ. 214-249.

20. Πρόκειται για τον «καλό οντά», το επίσημο δωμάτιο, που προεξέχει προς τον δρόμο και το δάπεδό του στηρίζεται σε προβόλους. Ο.π., σσ. 122-123.

21. Ο ηλιακός είναι η ευρύτερη έννοια του εξώστη και σημαίνει την επιφάνεια που δέχεται ήλιο. Μπορεί να είναι ακάλυπτος ή ημιυπαίθριος. Αν βρίσκεται στο ισόγειο, λέγεται και στοιά, ενώ αν βρίσκεται σε όροφο, χαγιάτι ή παλιότερα δοξάτο. Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου, ό.π., σ. 178.

του ηλιακού προεξέχουν ελαφρά υπερυψωμένα τα κιόσκια²², ενώ στα σπίτια της Ηπείρου ο ηλιακός διαμορφώνεται με τόξα, με δικτυωτά κιγκλιδώματα, ημικυκλικά ή διπλής καμπυλότητας, τα οποία ήταν αγαπητά στους χρόνους της τουρκοκρατίας²³.

Στα αρχοντικά της Βέροιας (Εικ. 23), της Σιάτιστας (Εικ. 24), των Αμπελακίων, της Ηπείρου, τα φωτιστικά ανοίγματα του ορόφου φέρουν συχνά τοξωτά υπέρθυρα, ενώ πάνω απ' αυτά τοποθετούνται αξονικά ποικίλου σχήματος φεγγίτες, που φράζονται με πολύχρωμους και πολυποίκιλτα διακοσμημένους υαλοπίνακες²⁴.

Συγκρίνοντας τα πραγματικά οικοδομήματα που συναντούμε στις πόλεις της μεταβυζαντινής εποχής με τα κτίρια που απεικονίζονται σε φορητές εικόνες, οι οποίες είτε προέρχονται από το Άγιον Όρος είτε ιστορήθηκαν από τους καλλιτέχνες που προαναφέραμε και ανήκουν στην ίδια χρονική περίοδο, διαπιστώνουμε ότι υπάρχουν σημαντικές ομοιότητες. Οι ζωγράφοι –τις περισσότερες τουλάχιστον φορές– φαίνεται ότι επηρεάζονται από την καθημερινή πραγματικότητα και προσπαθούν να τη μεταφέρουν στο έργο τους, παρόλο που δεν αποδίδουν με τρόπο αρκετά αναλυτικό το πρωτότυπο.

Έτσι, αρέσκονται να απεικονίζουν ογκώδη μνημειακά κτίρια με φρουριακό χαρακτήρα που συχνά φέρουν πυργίσκους στις γωνίες τους, ανοιχτούς εξώστες που φράζονται με κιγκλιδώματα ή ημιϋπαίθριους ηλιακούς που στηρίζονται σε κιλλίβαντες, έχουν πολλά παράθυρα και παραπέμπουν στα «σαχνισιά». Χρησιμοποιούν τις ψηλές, ορθογώνιες ή τοξωτές πύλες, καθώς και τις τοξοστοιχίες, αρχιτεκτονικά στοιχεία ευρύτατα διαδεδομένα στα αρχοντικά όλης της Ελλάδας. Συχνή είναι η απεικόνιση αετωμάτων στις προσόψεις των κτιρίων, που θυμίζουν τα αντίστοιχα στα σπίτια της Φλώρινας²⁵. Γίνεται μεγάλη χρήση ανοιγμάτων ποικίλου σχήματος. Άλλα φέρουν επίκρανα κοσμημένα με κυμάτια και έλικες –συχνό αρχιτεκτονικό στοιχείο σε σπίτια της Χαλκιδικής²⁶–, ενώ σε άλλα πάνω από το υπέρθυρο ανοίγονται φεγγίτες με πολύχρωμους υαλοπίνακες, σαν αυτούς που συναντούμε στα αρχοντικά της Ηπείρου (Άρτα, Γιάννινα), της Μακεδονίας (Βέροια, Σιάτιστα), της Θεσσαλίας.

Οι ζωγράφοι δεν παραλείπουν να μιμηθούν και τον εξωτερικό διάκοσμο των προσόψεων των οικιών, για παράδειγμα της Σιάτιστας, απεικονίζοντας

22. Μουτσόπουλος, *ό.π.*, σ. 65.

23. Όρλάνδος, «Άρτα», *ό.π.*, σσ. 181-194.

24. Βλέπε Μουτσόπουλος, *ό.π.*, σσ. 250-293, 315-359 και Όρλάνδος, «Άρτα», *ό.π.*, σσ. 181-194. Στα σπίτια της Βέροιας, τα χαμηλά παράθυρα δεν είχαν τζάμια, παρά μόνο τα «κανάτια» ή «κεπέγια», δηλαδή τα σκούρα, Μουτσόπουλος, *ό.π.*, σ. 123.

25. Μουτσόπουλος, *ό.π.*, σσ. 369-406.

26. *Ο.π.*, σσ. 375-379.

σχηματοποιημένα και απλουστευμένα διακοσμητικά σχέδια, όπως έλικες, ανθέμια, μετάλλια, ακόμη και ανάγλυφες μορφές.

Όταν οι ζωγράφοι διαθέτουν δυτική παιδεία και κουλτούρα ή δέχονται σχετικές επιρροές από το περιβάλλον στο οποίο εργάζονται, παρατηρούμε ότι μεταφέρονται στα έργα τους ανάλογα στοιχεία, όπως οξυκόρυφοι θόλοι και τόξα, τρίλοβα υπέρθυρα ανοιγμάτων, πολυγωνικά πρίσματα, παράλληλες κυματιστές γραμμές στους τρούλους, οξυκόρυφα αετώματα²⁷. Συχνά, αυτές οι επιδράσεις είναι ορατές και στα πραγματικά κτίρια των αντίστοιχων περιοχών (Επτάνησα, Κρήτη).

Όσον αφορά στην αναπαράσταση πόλεων (Ιερουσαλήμ, Βηθανία, Συχάρ, Κέρκυρα) σε φορητές εικόνες, συνήθως τα κτίριά τους αποτελούν ελεύθερη ή και φανταστική απόδοση των υφισταμένων και όχι αντιγραφή τους²⁸. Κάτι τέτοιο εξάλλου θα ήταν εξαιρετικά δύσκολο, ακόμη κι αν ο ζωγράφος είχε μεγάλη γνώση πάνω στην αρχιτεκτονική των οικοδομημάτων της συγκεκριμένης πόλης, αφού πρόκειται για απόδοση σε μικρογραφία. Ορισμένες φορές όμως γίνεται προσπάθεια από μέρους του να μιμηθεί έστω κάποια χαρακτηριστικά στοιχεία της πόλης που δηλώνει ότι απεικονίζει²⁹.

Καταλήγουμε λοιπόν στο συμπέρασμα ότι, οι ζωγράφοι των φορητών εικόνων άλλοτε προσπαθούν να μεταφέρουν στα έργα τους αρχιτεκτονικά στοιχεία που προέρχονται από οικοδομήματα οικεία από την καθημερινή τους ζωή, ενώ άλλοτε επιχειρούν μια προσωπική διασκευή των αρχιτεκτονημάτων του χώρου που θέλουν να αποδώσουν. Ορισμένες φορές μάλιστα η ικανότητά τους να μιμηθούν το πραγματικό είναι περιορισμένη, με συνέπεια το αποτέλεσμα να είναι ελεύθερο, αυθαίρετο και να μην ανταποκρίνεται στο πρότυπό τους. Γι' αυτό και ως επί το πλείστον οι απεικονίσεις των κτιρίων σε φορητές εικόνες, όπως και σε τοιχογραφίες ή χειρόγραφα, δεν είναι ρεαλιστικές, ούτε αποτελούν τεκμήρια, αλλά προσφέρουν μόνο ενδείξεις για την οικιστική αρχιτεκτονική της εποχής στην οποία αναφέρονται.

ΜΑΡΙΖΑ ΤΣΙΑΠΑΛΗ

27. Ι. Δημακόπουλος, «Παραστάσεις Εκκλησιών της Κωνσταντινούπολης, της Βενετίας και της Κρήτης σε φορητές μεταβυζαντινές εικόνες», ΔΧΑΕ 10 (1980-81) 181-198.

28. Την ίδια άποψη διατυπώνει ο Δημακόπουλος για την παράσταση της Βενετίας ως «ουράνιας Ιερουσαλήμ» στην εικόνα του «Επί Σοι Χαίρει» του Γ. Κλόντζα. *Ο.π.*, σσ. 195-197, πίν. 41.

29. Έτσι βλέπουμε τον ζωγράφο της εικόνας των Τριών Ιεραρχών από τη Μονή Παλαιοκαστρίτσας στην Κέρκυρα να απεικονίζει στοά με τοξοστοιχία στο ισόγειο κτιρίου, προσπαθώντας ίσως να αποδώσει την αντίστοιχη στην Πλατεία Λυσίων. (*Περίπλους*, *ό.π.*, σσ. 134-135, πίν. 28). Επίσης, ο Θεόδωρος Πουλάκης στην εικόνα «Μέλλουσα Κρίση» παριστάνει τρούλαιο οικοδόμημα μέσα στην πόλη της Ιερουσαλήμ κάνοντας υπαινιγμό στον ναό του Σολομώντα, (Ρηγόπουλος, *ό.π.*, σσ. 77-88, πίν. 111), ενώ ο Γ. Κλόντζας αντιγράφει στο κάτω μέρος της εικόνας «Επί Σοι Χαίρει» την πρόσοψη του καθολικού της Μονής Αρκαδίου της Κρήτης (Δημακόπουλος, *ό.π.*, πίν. 42β).

SUMMARY

M. Tsiapalis, *The depiction of buildings in portable icons of the 17th-18th century*.

The background of a portable icon is filled with buildings very often. The prevailing items of architecture depicted, are monumental buildings with two or three floors, towers and many windows, arches and gates, domed churches or entire towns. In several buildings, the arrangement of the architectural elements is made in an unusual way, so that they seem to have no functional use. The exterior walls of a certain number of buildings are often richly ornamented with floral or geometric patterns. Also, the illustration of other buildings is influenced by Italian works.

In comparison the buildings depicted in portable icons with those preserved all over Greece since 15th century (Mistras, Kastoria, Veria, Epirus), it could be noted that there are certain resemblances among them. But, although the painters try to imitate the real buildings, usually their depictions can't reproduce the reality and just reveal painters' personal preferences to the architectural items.

Ειχ. 2. Μονή Εηροποτάμου, Γένεοιο του Προδρομόμιο.

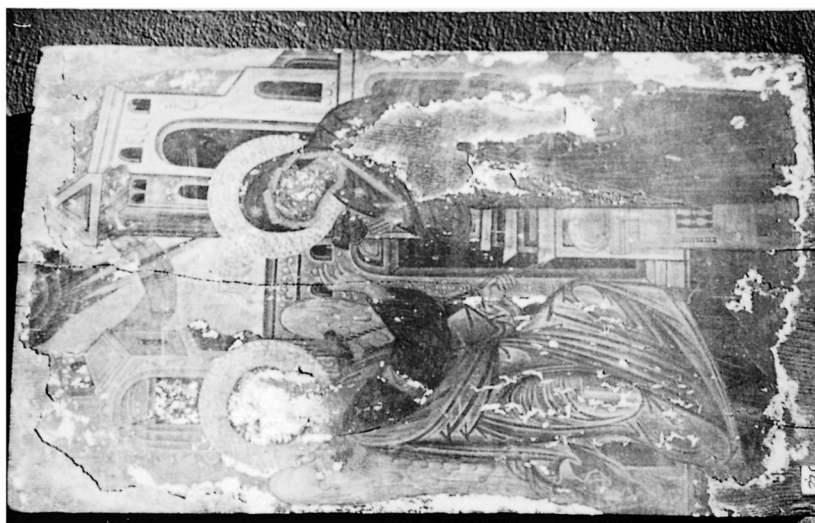
Ειχ. 1. Μονή Εηροποτάμου, Φιλοξενία του Αβραάμ.

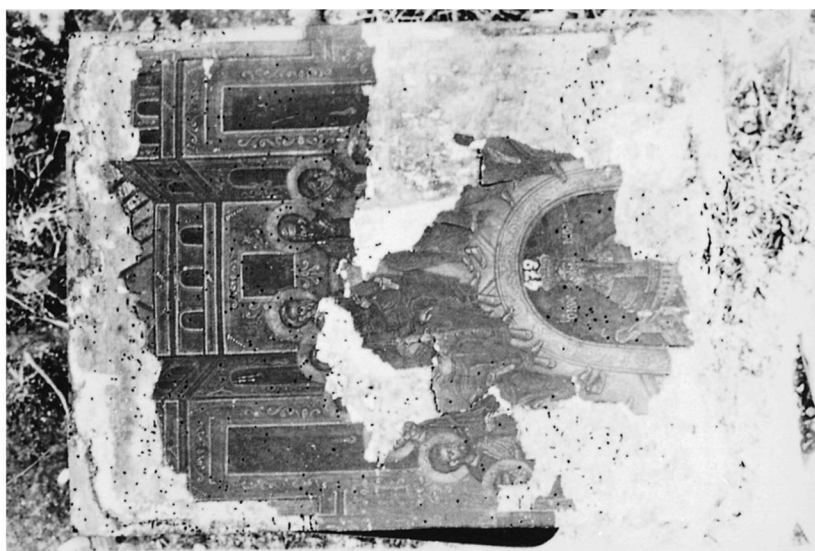
Εικ. 3. Μονή Ξηροποτάμου, Μυστικός Δείπνος.

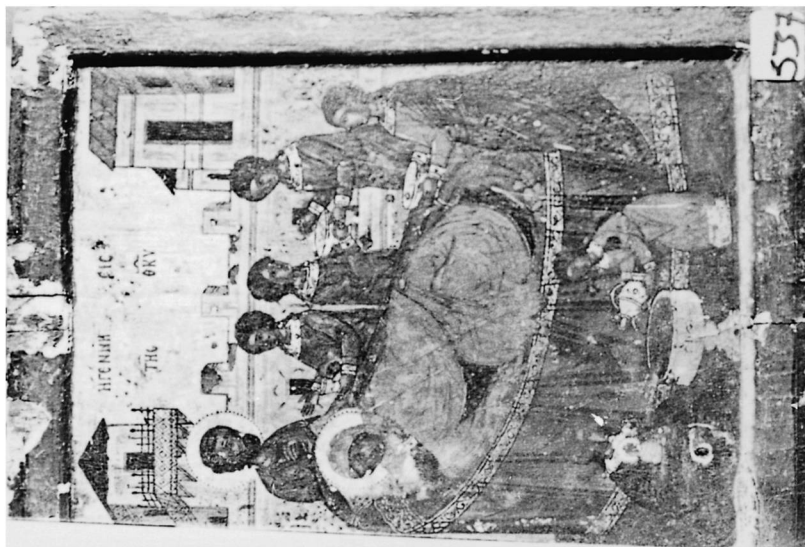
Εικ. 4. Μονή Καρακάλλου, παρεκκλήσι του Αγίου Ιωάσαφ, Πεντηκοστή.

Εικ. 6. Μονή Καρακάλλου, Ευαγγελισμός.

Εικ. 5. Μονή Μεγίστης Λαύρας, παρεκκλήσι του Αγίου Μιχαήλ Σινάδων, Πεντηκοστή.

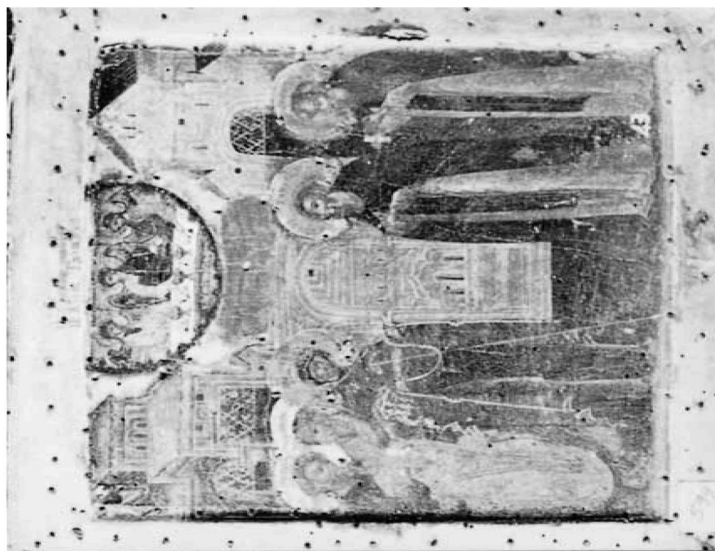
Εικ. 7. Μονή Καφακάλλου, Γενέσιο Θεοτόκου.

Εικ. 8. Σκήπη Αγίας Άννης, Αποτομή του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου.

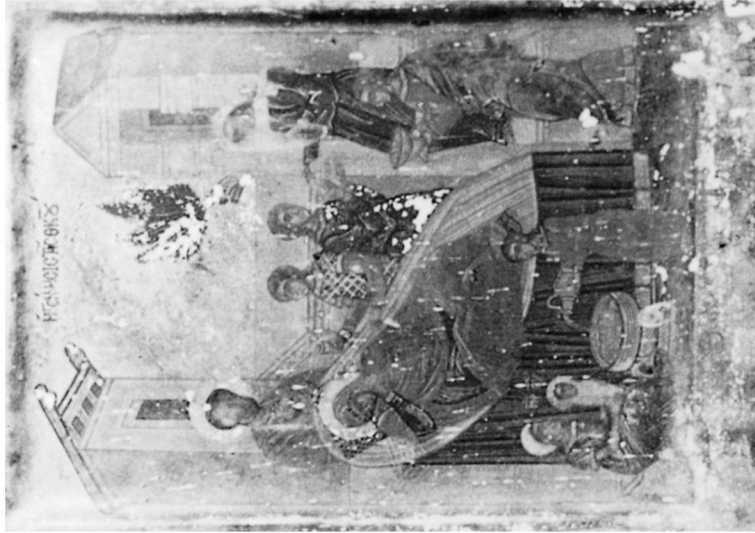
Εικ. 10. Μονή Κουτλουμουσιού, παρεκκλήσι του Προδρόμου, Μυστικός Δείπνος.

Εικ. 9. Μονή Μεγίστης Λαύρας, παρεκκλήσι του Αγίου Μιχαήλ Σινάδων, Παναγία του Αγίου Σεργίου.

Εκ. 11. Μονή Διονυσίου, Ο Χριστός διδάσκων εν τω ιερῷ.

Εκ. 12. Μονή Μεγίστης Λαύρας, παρεκκλήσι του Αγίου Μιχαήλ Συνάδων, Γενέσιο Θεοτόκου.

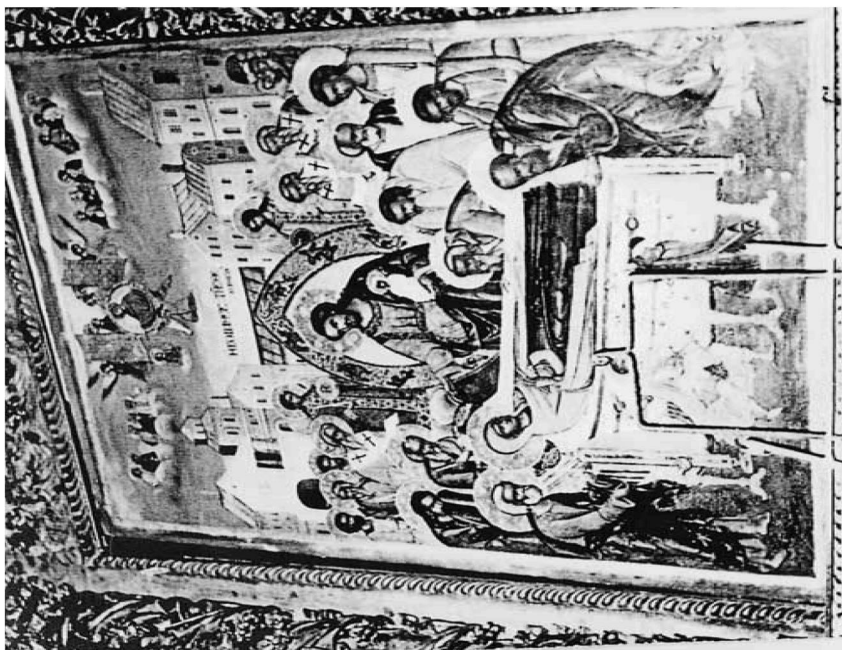
Εικ. 14. Σκίητη Αγίας Άννης, Εισόδια Θεοτόκου.

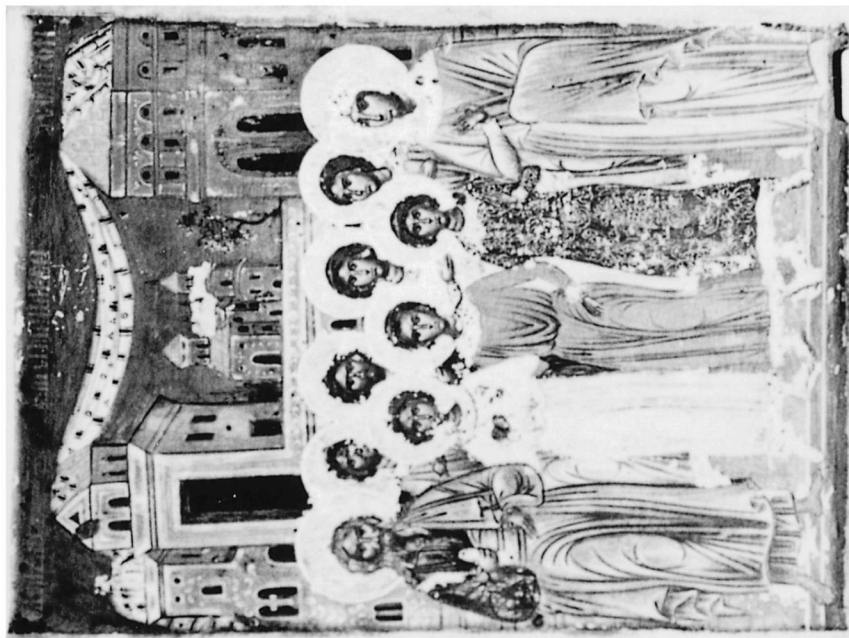
Εικ. 13. Μονή Μεγίστης Λαύρας, παρεκκλήσι του Αγίου Μιχαήλ Σινάδων, Άγιοι Χαρίτων και Σάββας.

Εικ. 16. Μονή Ιβήρων, Έγερση του Λαζάρου.

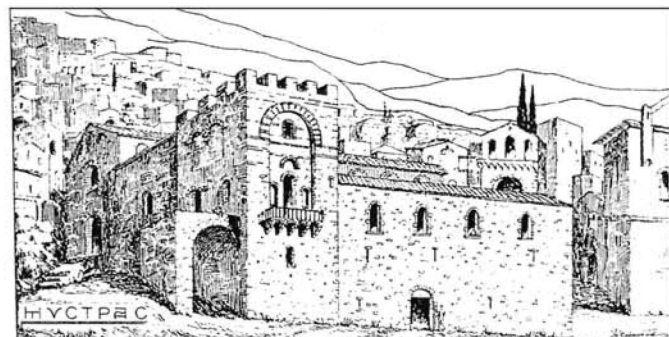
Εικ. 15. Μονή Ιβήρων, Κοίμηση Θεοτόκου.

Εικ. 18. Σκήπη Αγίας Άννης, Άγιοι Μακκαβαίοι, Ελεόζαο και Σολομωνή.

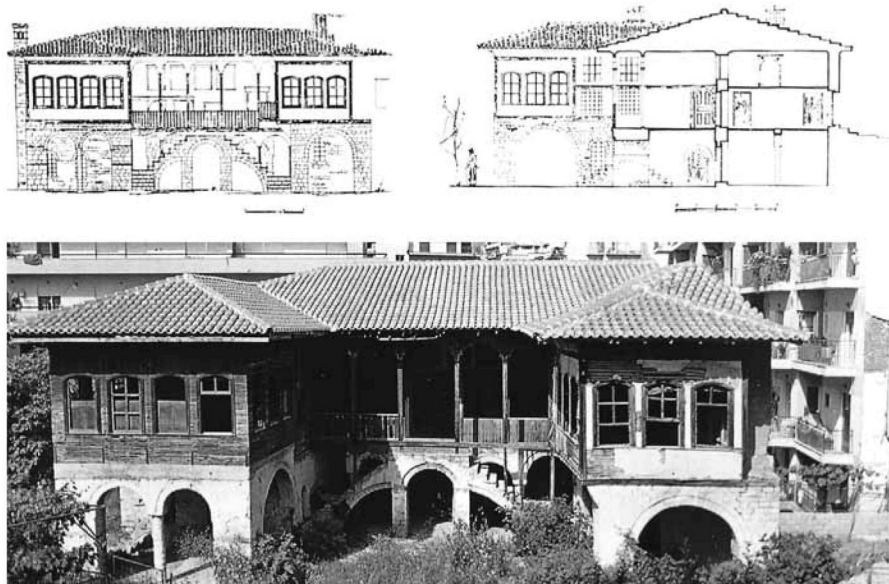
Εικ. 17. Μονή Ιβήρων, Υπαπαντή.

Εικ. 19. Μυστράς, Αρχοντικό βόρεια της εκκλησίας του Αγίου Νικολάου.

Εικ. 20. Μυστράς, Σπίτι του Λάσκαρη και σπίτι του Φραγκόπουλου.

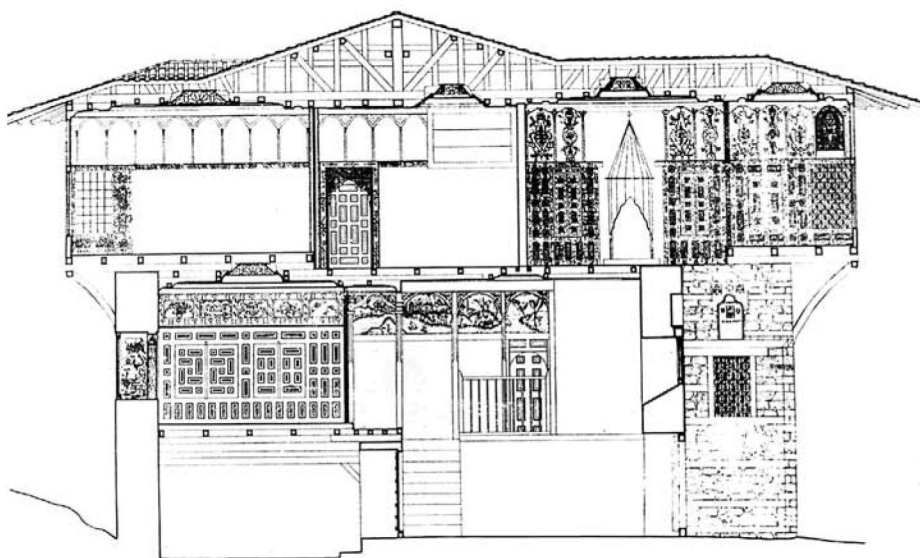
Εικ. 21. Ιωάννινα, Αρχοντικό.

Εικ. 22. Καστοριά, Αρχοντικό.

Εικ. 23. Βέροια, Αρχοντικό.

Εικ. 24. Σιάτιστα, Αρχοντικό.